

«آزادی بیان» در اندیشه قرآنی امام خامنه‌ای
عباس الهی^۱، احمد اخلاقی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۲۳

چکیده:

قرآن کریم که خطوط بنیادی علوم انسانی را ترسیم کرده است، انسان را موجودی آزادسرشت می‌داند. آزادی مفهومی پرمصادق بوده که یکی از آن‌ها «آزادی بیان» است. با توجه به فضاسازی‌های معاندان مبنی بر اینکه اسلام ضد «آزادی بیان» است و انقلاب اسلامی به افکار ناهم‌سو فرصت ظهور نمی‌دهد، تبیین آن از نظرگاه مفسران قرآن به ویژه بینش قرآنی امام خامنه‌ای، ضرورت دارد؛ زیرا ایشان بابه‌گیری از ملکه اجتهاد در علوم حوزوی و تبحر در علوم انسانی از جمله سیاست و اجتماع، دارای نظریه‌های قرآنی روزآمد و پاسخ‌گو در این زمینه است. این نوشتار با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و تفسیر موضوعی استنتاجی، در پی پاسخ بدین سؤال است که «آزادی بیان» در اندیشه قرآنی امام خامنه‌ای چیست؟ کندوکاو در بیانات قرآن‌بنیان مقام معظم رهبری، نمایان‌گر آن است که ایشان با استناد به آیاتی که محاجه و جدال با مخالفان را روا شمرده و به استماع اقوال دیگران دستور می‌دهد، حق ارشاد، نظارت اجتماعی و پرسش‌گری را برای آحاد افراد جامعه به رسمیت می‌شناسد، به امام و امت دستور مشورت‌خواهی و مشورت‌دهی می‌دهد، مظلومان را به دادخواهی تحریص و کتمان حقایق را ممنوع می‌شمارد، «آزادی بیان» را نه تنها جائز؛ بلکه در مواردی لازم می‌داند. اثبات «آزادی بیان»، با تکیه به این دسته آیات از آن جهت است که این امور عینیت نمی‌یابد مگر زمانی که بیان آراء آزاد باشد. بیان خواسته‌ها و داشته‌های ذهنی آزاد است؛ اما نه به صورت مطلق و بدون ضابطه، بلکه این امر در قالب شرع، عقل، منطق و علم قابل پذیرش و دفاع است.

واژگان اصلی: قرآن کریم، امام خامنه‌ای، اندیشه قرآنی، «آزادی بیان»، ضوابط آزادی بیان.

^۱ . استادیار و عضو هیأت علمی جامعه المصطفی (ص) العالمیه، مجتمع عالی قرآن و حدیث، مدرسه عالی تفسیر، قم، ایران، (نویسنده مسئول)
abbas_elahi48@yahoo.com

^۲ . دانش‌پژوه دکتری قرآن و علوم سیاسی، گروه قرآن و علوم انسانی، مجتمع آموزش عالی قرآن و حدیث، جامعه المصطفی (ص) العالمیه، دایکندی، افغانستان.

نگاهی کلی به قرآن کریم به عنوان جامع‌ترین دستورالعمل حیات اجتماعی، تأمین آزادی و رهانیدن بشر از محدودیت‌های تحمیلی را جزء مهمترین وظایف پیامبر اکرم (ص) دانسته است (اعراف/۱۵۷)؛ زیرا آزادی، خواسته تکوینی و از گواراترین تمایلات طبیعی بشر است. امیرالمؤمنین (ع) به امام حسن (ع) فرمود: «بنده غیر خودت نباش که خدا تو را آزاد آفریده است». (نهج البلاغه (للصبحی صالح)، ۱۴۱۴: ۴۰۱) و نیز فرمود: انسان آزاد آفریده شده است نه برده. (کلینی، ۱۴۰۷: ۸، ۶۹) این جمله کوتاه همه آزادی‌های مورد ادعای تمدن‌های جهانی را فرامی‌گیرد. یکی از غوغابرانگیزترین شاخه‌های آزادی، «آزادی بیان» است. بیان، مسائل درهم‌تنبیده و مبهم را روشن می‌سازد و با تبیین می‌توان یک جامعه را به قله فرهنگ و تمدن رساند و یا به ورطه سقوط و انحطاط کشاند، (اسحاقی، ۱۳۸۴: ۹۱) بدین جهت است که قرآن کریم «بیان» را هم‌وزن نعمت آفرینش دانسته است (الرحمن/۳-۴) و به «قلم» به دلیل عظمت آن سوگند یاد کرده است (القلم/۱)؛ زیرا رشد فکری، بروز نارسای‌های پنهان اجتماعی و جلوگیری از استبداد و طغیان اجتماعی وام‌دار تظارب آراء است. در مقابل، بازداری از ابراز اندوخته‌های ذهنی، موجب پوسیده‌گی مغزها و خشکیدن جوانه‌های استعداد شده، تحول را کند و بسترهای پنهان‌کاری و سرکشی اجتماعی را فراهم می‌سازد. با توجه به دریافت‌های متفاوت و گاه متضاد از «آزادی بیان» و نیز بهره‌وری‌های ناروای کشورهای استعماری از آن و بریدن زبان‌ها و شکستن قلم‌ها توسط برخی از زمامداران اسلامی و همچنان زایش و ظهور اقتضائات و پرسش‌های نوپدید فراوری معارف اسلامی، تبیین «آزادی بیان» در منطبق قرآنی امام خامنه‌ای پراهمیت است؛ زیرا ایشان نظریه‌پرداز جامع‌نگر و ظرافت‌اندیشی است که تبخّرش در علوم حوزوی و دانش سیاسی-اجتماعی، شخصیت تفسیری وی را متمایزتر و روزآمدتر ساخته است؛ از این رو نوشتار پیش‌رو در پی کشف ماهیت «آزادی بیان» در ادبیات قرآنی ایشان می‌باشد. در فرضیه این مهم بیان شده است که اظهار باورها در نگرش مقام رهبری که بر پایه‌ای آیات - مانند لزوم تبیین و مذمت کتمان حق (آل‌عمران/۱۸۷)، دستور به جدال احسن (نحل/۱۲۵)، مشاوره (آل-

عمران/۱۵۹)، استماع اقوال دیگران (زمر/۱۷) و... شکل گرفته است- آزاد و گاهی لازم است؛ اما این آزادی مطلق نبوده و ضوابط عقلی، شرعی و قانونی بر آن حاکم است.

تبع در سابقه پژوهشی «آزادی بیان»، نتایج ذیل را به دست داد: کتاب «آزادی در قرآن»، نگاشته محمدعلی ایازی، این کتاب هرچند قرآنی است؛ اما «آزادی بیان» را به صورت کوتاه بحث کرده است، مقاله «حق آزادی بیان از منظر قرآن» اثر سیدکاظم سیدباقری، آثار یادشده به «آزادی بیان» از نگاه اسلام تمرکز کرده و به جنبه قرآنی آن کمتر توجه کرده‌اند. پی‌جویی‌های انجام شده در عرصه دیرینه پژوهشی «آزادی بیان» نشان داد که پیشینه عام این مقوله اندک و پیشینه خاص (آزادی بیان در قرآن) کمتر و پیشینه اخص (آزادی بیان در اندیشه قرآنی امام خامنه‌ای) ندارد. نگارش پیش‌رو با مراجعه به قرآن کریم، آثار گفتاری و نوشتاری مقام معظم رهبری و نیز آراء مفسران فریقین و با بهره‌جویی از روش توصیفی تحلیلی و تفسیر موضوعی استنتاجی و ابزار کتابخانه‌ای و نرم‌افزاری سامان داده است

مفهوم شناسی

۱. آزادی

آزاد در فارسی به معنای رها و بی‌قید و بند (عمید، ۱۳۷۷: ۲۸) آمده و نیز آزادی در معنای رهایی و خلاص، عتق، حریت، اختیار، خلاف بندگی، رقیّت، عبودیت، اسارت و اجبار، قدرت عمل و ترک عمل و قدرت انتخاب، به کار رفته است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۷۷/۱، معین، ۱۳۷۶: ۴۶). آزادی یعنی نبودن مانع برای انجام کاری، اسیر، زندانی، یا گرفتار نبودن. به لحاظ سیاسی؛ امکان عملی کردن خواسته‌ها به صورت فردی یا جمعی؛ حق اقدام و انتخاب بدون دخالت دیگران (انوری، ۱۳۸۱: ۸۹). معادل عربی آزادی، واژه «حریت» است. در قرآن کریم واژه «الْحُرُّ» (بقره/۱۷۸) به معنای آزاد و کلمه «تَحْرِیرُ» (مجادله/۳) به معنای آزاد کردن آمده است.

آزادی همانند بسیاری از دانش‌واژه‌های علوم انسانی، دارای معانی عدیده و برداشت‌های متفاوت و گوناگون است. (عمیدزنجانی، ۱۳۷۷: ۵۷۴/۱) متفکران مکاتب گوناگون فلسفی، فکری و اجتماعی، رویکردهای مختلف و گاه متضاد در قبال آزادی اتخاذ کرده‌اند. رگه‌های اصلی تعریف‌های متفاوت و متعارض از آزادی به جهان بینی تعریف کننده بر می‌گردد؛ هرچند شرایط جغرافیایی، محیطی و فرهنگی نیز اثرگذار است (عابدی اردکانی، ۱۳۹۴: ۲۸۴/۱). بدین جهت ارائه تعریف جامع و دقیق از آن دشوار و گاه خارج از توان قلم و بیان است. (عمیدزنجانی، ۱۳۷۷: ۵۷۴/۱)

در جهان بینی اسلام تقوا و تزکیه آزادی بخش و عامل پیروزی بر قدرت‌های بزرگ است (خامنه‌ای، نماز جمعه تهران ۱۳۶۵/۱۰/۱۹). یعنی پایه آزادی بیرونی، آزادی درونی است. در این بینش آزادی یعنی تقید و التزام انسان به اطاعت خداوند و نفی مطلق اطاعت غیر خدا.

همان‌گونه که اشارت رفت مفهوم آزادی خوانش‌های متعددی را برتافته است؛ برخی آزادی را به معنای رهایی از بند و زندان، تلاش برای کنارگذاشتن موانع، جلوگیری از مداخله، بهره‌کشی و اسارت انسان توسط دیگران می‌دانند (برلین، ۱۳۶۸: ۷۱، به نقل از سیدباقری؛ ۱۳۹۷: ۱۰). آزادی یعنی توانایی گزینش یک امر از میان امور گوناگون (جعفری، ۱۳۷۵: ۷۶) به باور شهید مطهری آزادی عبارت است از نبود مانع بر سر راه و انتخاب آزادانه راه (مطهری، ۱۳۸۶: ۱۰۸). مقام معظم رهبری با توجه به مبنای توحیدی آزادی می‌فرماید: «آزادی یعنی آزادی از قید عبودیت‌ها، رقیّت‌ها، اسارت‌ها، سلطه‌ها و ارزش دادن به اراده انسان.» (خامنه‌ای، نماز جمعه تهران ۱۳۶۵/۱۱/۰۳).

حاصل آنکه؛ مفهوم آزادی پس از تبیین زیرساخت‌های بنیادین آن قابل تعریف است. از آنجاکه در ادبیات قرآن کریم، توحید زیربنای امور است، آزادی در جهان بینی الهی عبارت است از؛ پذیرش حاکمیت الهی، نفی حاکمیت طاغوت و ردع و منع همه اسارت‌ها و قیدوبندهای اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و...

نمودار مبانی آزادی در قرآن کریم

۱/۱. آزادی بیان

واژه «بیان» در لغت به معنای کشف و آشکارسازی بوده و اعم از نطق است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۱۵۶؛ جوهری، ۱۴۱۰: ۲۰۸۲/۵). واژه «بیان» در قرآن کریم نیز به کار رفته است مانند «ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ» (قیامه/۱۹)، «هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ» (آل عمران/۱۳۸) «عَلَّمَهُ الْبَيَانَ» (رحمن/۴) که همان معانی لغوی پیش گفته شده، اراده شده است.

آزادی بیان از مفاهیم لغزنده و کش دار است که تفسیرها و بازاندیشی‌های اندیش‌وران بسیاری را تجربه کرده است. در نگاه پولن «آزادی بیان»، یعنی ابراز آزادانه باورها از راه‌های گوناگون (گفتار، نوشتار، تصویر، مطبوعات و...) بدون ترس از دولت (پولن، ۱۳۸۰: ۹، به نقل از سیدباقری؛ ۱۳۹۷: ۹). «آزادی بیان» یعنی حق نشر افکار از مسیرهای مختلف، بدون اینکه متوقف بر تحصیل اذن یا محکوم به سانسور باشد (علی شیرخانی، ۱۳۸۶: ۲۳۵)؛ بنابراین؛ آزادی بیان به معنای حق ابراز باورها و فرآورده‌های علمی و فکری خود، در قالب‌های گفتاری، نوشتاری، نمایشی و... بدون دل‌مشغولی و هراس از تعقیب و پی‌جویی است.

«آزادی بیان» در مکتب کمونیست، غرب و اسلام از نگاه مقام معظم رهبری:

امام خامنه‌ای با توضیح وضعیت این مؤلفه در فرهنگ غربی و کمونیستی، موضع اسلام نسبت به آن را بیان می‌دارد. در بیان ایشان در مکتب کمونیستی اظهار عقیده آزاد نیست و تنها باورهای سیاسی و مکتبی مورد پسند حاکمیت اجازه نشر در روزنامه‌ها و رسانه‌های جمعی را دارد و بس. غرب مسئله «آزادی بیان» را به عنوان یک امتیاز و عامل مقبولیت خود در مقابل کمونیست مطرح کرد و اظهار عقیده برای همه آزاد گذاشت. البته «آزادی بیان» در جهان غرب، شعاری بیش نیست و سانسور و اختناق به شکل

بسیار ظریف و موزیانه در این کشورها وجود دارد. رسانه‌ها در یک نظام کاملاً کنترل‌شده‌ی سیاسی، به وسیله‌ی دستگاه‌های صهیونیستی اداره می‌شوند (خامنه‌ای، نماز جمعه تهران ۱۳۶۶/۰۲/۰۴).

رهبر حکیم انقلاب با استناد به منابع اسلامی می‌فرماید: اسلام طرفدار آزادی اظهار عقیده است؛ زیرا اسلام دارای فکر و منطق قوی و پرجاذبه و سیاست روشن و قابل دفاع است و از اظهار عقیده‌ی مخالف هراسی ندارد. ایشان می‌افزاید: آزادی افکار به نفع جامعه‌ی اسلامی است؛ زیرا «آزادی بیان» عامل رشد فکری جامعه و دارای آثار اجتماعی و سیاسی است (همان). ایشان در مورد آزادی مطبوعات می‌فرماید: «من مطبوعات را یک پدیده ضروری، لازم و اجتناب ناپذیر می‌دانم. برای مطبوعات هم سه وظیفه عمده قائلم: نقد و نظارت، اطلاع رسانی صادقانه و شفاف، طرح و تبادل آراء و افکار در جامعه. معتقدم که آزادی قلم و بیان، حق مسلم مردم و مطبوعات است. مطبوعات آزاد نمایان‌گر رشد و آزادگی یک ملت است.» (خامنه‌ای، جلسه پرسش و پاسخ دانشجویان دانشگاه صنعتی امیرکبیر ۱۳۷۹/۱۲/۹).

تیین آزادی بیان

تمحیص و تدقیق در قرآن کریم نشان‌دهنده آن است که این محتوای فحیم معرفت و معنویت مفاهیم و دانش‌های مورد نیاز بشر را به خوبی در خود جای داده است. هرچند کشف و بازیابی آن در هر زمان، با نکته‌سنجی راسخان در علم و تدبیرگران آگاه حاصل می‌شود. امام خامنه‌ای، با کاوش‌ها و فراکوش‌های چند، مفهوم «آزادی بیان» را از قرآن کریم تولید و با نواندیشی و بازتفسیری به جامعه عرضه داشته است. ایشان در عبارتی می‌فرماید: «از قرائن و شواهد قرآنی، تاریخی و حدیثی استفاده می‌شود که بیان معتقد انسان در جامعه‌ی اسلامی برای او جایز و آزاد است و هر کسی به شرط اینکه از حدود این آزادی، تخطی نکند، می‌تواند عقیده ذهنی خود را چه در زمینه اعتقادات و چه در زمینه امور سیاسی و چه در زمینه سلاطین گوناگون اجتماعی بیان کند» (خامنه‌ای، نماز جمعه تهران ۱۳۶۶/۰۲/۱۸) زیرا «آزادی بیان» تابع آزادی فکر است؛ وقتی آزادی فکر بود، به‌طور طبیعی «آزادی بیان» هم هست (خامنه‌ای، دیدار

رئیس‌جمهور و اعضای هیأت دولت (۱۳۸۴/۰۶/۰۸)؛ زیرا اثر و نفع اندیشه در بیان کردن و رساندن آن به دیگران است. در ذیل، تولیدات و رهیافت‌های قرآنی متفکر نواندیش آیت‌الله خامنه‌ای در زمینه «آزادی بیان» و آیات مؤید آن و نیز دیدگاه‌های برخی از مفسران تبیین خواهد شد.

۱. وجوب بیان و تبیین

«آزادی بیان» در منظومه فکری امام خامنه‌ای یک ضرورت و عامل حفظ نظام اسلامی از انحراف است. هرگاه کتمان حقایق مصالح نظام اسلامی را تهدید و مانع رشد فکری جامعه شود، بیان کردن واجب و کتمان کردن حرام است. در چنین شرایطی امر به معروف و نهی از منکر، نصیحت لائمه‌المسلمین و افشای حقایق برای مردم لازم است. آیات متعددی در قرآن کریم به این امر دلالت دارد؛ مانند آیات بیان و تبیین و آیات عدم جواز کتمان حق (خامنه‌ای، نماز جمعه تهران ۱۳۶۶/۰۲/۱۸). اشاره رهبر انقلاب به

آیه ۱۸۷ سوره آل‌عمران است که می‌فرماید: «وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ آوَتْوَا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ...» (آل‌عمران/۱۸۷) قرآن کریم اهل کتاب را به دلیل درهم‌آمیختن حق و باطل و کتمان حقایق، تویخ کرده است (آل‌عمران/ ۷۱) و در آیه دیگر کتمان‌کننده‌گان معارف الهی و هدایتی را ملعون می‌داند (بقره/ ۱۵۹). همچنان صاحب تفسیر المنار می‌نگارد: بیان و تبیین، به شیوه تدریجی، افزایشی و گسترده (برای مؤمنین و غیر مؤمنین) واجب است (رشید رضا، ۱۴۱۴: ۴، ۲۷۸ و ۲۸۰). علامه طباطبای نیز می‌فرماید: دانشمندان همچون زبان و سخن ابزار تبیین و تبلیغ است، پس اگر عالمی تبیین نکند یا حقایق را تأویل نابجا و تحریف کند، اختلاف‌های دینی و انحراف از جاده صواب پیش خواهد آمد. (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱، ۳۸۸) نویسنده المنار معتقد است قرآن کریم، به خوبی حفظ، نشر و تلاوت شده و می‌شود؛ اما نسبت به توضیح و تبیین آن برای مردم کوتاهی شده است، که این امر باعث کم‌رنگ شدن معارف قرآن کریم در جامعه و انحراف مسلمانان از راه حق و حقیقت گردیده است (رشید رضا، همان، ۲۸۰) حال-آنکه خداوند از علماء پیمان گرفته تا حق را برای مردم بیان و آیات خدا را از خلق خدا پنهان نکنند

(طباطبایی، همان). از دید محمد رشید رضا راه جلوگیری از انحراف مسلمین، تبیین و عدم کتمان قرآن-کریم و معارف دین است؛ زیرا کتمان و عدم بیان، در فهم مفاهیم قرآنی التباس و اضطراب ایجاد کرده و موجب انحراف و انحطاط می‌شود. (رشید رضا، همان، ۲۷۹). لازمه ستایش تبیین کنندگان و نکوهش کتمان‌کننده‌گان حقایق، «آزادی بیان» است.

بنابراین، اظهار واقعیت‌ها برای جامعه -چه در قلمرو مادی و چه در قلمرو معنوی- نه تنها آزاد است؛ بلکه اگر کسی حقایق را بداند و قدرت بیان آن را داشته باشد، با این حال سکوت کند و مردم را از دریافت آن حقایق محروم سازد، مورد بازخواست قرار خواهد گرفت (جمشید معصومی، ۱۳۹۶: ۸۱)؛ زیرا موجب انحراف مردم از مسیر سالم و نجات‌بخش شده است.

۲. تبلیغ و پیام‌رسانی

یکی از عناصری که بر اصل «آزادی بیان» دلالت دارد، تبلیغ و اندرز است. تبلیغ یعنی رساندن حقیقت به افکار و اذهان مخاطبان. آیت الله خامنه‌ای در این زمینه چنین می‌فرماید: «تبلیغ، یکی از مسائل اساسی در حیات اجتماعی است و مخصوص یک دوره نیست». ایشان با استناد به آیاتی که در آن‌ها واژه‌های «بلاغ»، «بیان» و «تبیین» به کار رفته است، تبلیغ را یکی از وظایف مهم انبیا، علما، متفکران، دانایان و مصلحان می‌داند (خامنه‌ای، دیدار جمعی از روحانیون ۱۳۷۷/۰۲/۰۲). این که ایشان تبلیغ را یک وظیفه و دارای اهمیت الهی و انسانی می‌داند، به آزاد بودن اعمال و رفتارهای تبلیغی دلالت دارد؛ زیرا بدون «آزادی بیان» این وظیفه ایفا نمی‌شود. قرآن کریم در مورد پیامبر (ص) می‌فرماید: «مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ» (مائده/۹۹). واژه «بیان» نیز در آیات مختلف به کار رفته است؛ از جمله آن که می‌فرماید: «هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ» (آل عمران/۱۳۸). از منظر قرآن کریم یکی از اهداف ارسال پیامبران تبیین حقایق به مردم است؛ چنان که می‌فرماید: «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ...» (ابراهیم/۴). از نگاه امام خامنه‌ای، «دین اسلام، دین تبلیغ است. جهاد هم برای مقابله با قلدران و ستمگران و موانع تبلیغ و

موانع گسترش نور اسلام است؛ اما راه اساسی اسلام، دعوت و تبلیغ است». قرآن می‌فرماید: «ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ...» (نحل/۱۲۵) از هزار و چهارصد سال پیش تا به حال، آفاق عالم را تبلیغ اسلام گرفته است. بیشتر مسلمین، با موعظه و تبلیغ به اسلام پیوستند نه با شمشیر (خامنه‌ای)، دیدار مسئولان سازمان تبلیغات اسلامی سراسر کشور ۰۶/۰۲/۱۳۷۲). آیات نصیحت و موعظه نیز به دلالت التزامی «آزادی بیان» را می‌رساند. نصیحت به معنای اندرز صادقانه و دوستانه در اسلام مورد تأکید قرار گرفته است تا آن‌جا که پیامبرانی همچون نوح و صالح و... هدف بعثت خود را نصیحت اعلام کرده است «ابْلَغُكُمْ رِيسَالَاتِ رَبِّي وَانصَحْ لَكُمْ...» (اعراف/۶۲)، «أَنَا لَكُمْ نَاصِحٌ أَمِينٌ» (اعراف/۶۸) «وَوَصَّيْتُ لَكُمْ» (اعراف/۹۳)؛ بدیهی است که نصیحت و تذکر زمانی محقق می‌شود که اصل «آزادی بیان» به رسمیت شناخته شده باشد.

۳. به رسمیت شناختن حق بیان برای دیگران

اسلام مکتب مترقی و منطقی است، و شیوه آن القاء دین به صحیح‌ترین روش به مردم است؛ بدین سبب به آحاد افراد بشر فرصت بیان باورهایش را عنایت می‌کند تا افکارشان به درستی هدایت یابد. بر اساس آیه ۱۷ و ۱۸ سوره زمر، برخورد آراء و آزادی افکار، هدایت‌گر فکر و رشد دهنده آن است (خامنه‌ای، نماز جمعه تهران ۰۴/۰۲/۱۳۶۶). از نگاه رهبر معظم انقلاب آزادی واقعی فکر، آزادی بیان و گفت - وگوهای منطقی و شجاعانه عامل پیشرفت کشور است (همان، دیدار جمعی از نخبگان علمی کشور ۰۶/۰۷/۱۳۸۷). آیت الله مکارم در تفسیر آیه «فَبَشِّرْ عِبَادِ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبَابِ» (زمر/۱۷ و ۱۸) می‌نویسد: این دو آیه آزاداندیشی مسلمانان، و انتخاب‌گری آن‌ها را در مسائل مختلف بخوبی نشان می‌دهد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ۱۹، ۴۱۲) نویسنده دیگر نگاشته است: این آیه از فرصت بیان اندیشه و تبادل افکار و طرح آراء متضارب و گوناگون خبر می‌دهد؛ زیرا در فضای آزادی اندیشه و بیان آن، امکان استماع اقوال مختلف و سپس

متابعت از احسن الاقوال وجود دارد. اگر آزادی در گفتار نباشد، اقوال مختلف وجود ندارد تا مردم آنان را بشنوند و میان آنها مقایسه کنند و از برترین آنها تبعیت کنند. (ایازی، ۱۳۷۹ش: ۱۸۸) یعنی در جامعه اسلامی بستر طرح دیدگاه‌های مختلف مهیاست و افراد می‌توانند سنجش گرانه و محققانه اقوال گوناگون را استماع و قول احسن را برگزینند. (سیدباقری، ۱۳۹۷: ۱۷).

براساس آنچه گذشت: بشارت و تحریص قرآن به شنوندگان آراء دیگران و سنجش و گزینش خردمندانه‌ی آنها، به صراحت بر «آزادی بیان» دلالت کرده و محیط اجتماعی را به سمت گفت‌وگوهای آزادانه و ایجاد ظرفیت هم‌پذیری سوق می‌دهد و در اندیشه قرآنی رهبر انقلاب، وجود چنین فضای، رشد افکار و ارتقای جامعه را به دنبال دارد.

۴. آزادی اظهار نظر در مقام مشورت‌دهی

مشورت‌خواهی نشانه احترام به مردم و نگرش‌های آنان است. اسلام با نظرخواهی از مردم، آنان را وادار کرده است تا خواسته‌ها و افکارشان را به اشتراک بگذارند و این یعنی «آزادی بیان». آیت الله خامنه‌ای می‌فرماید: «برای بیدار کردن عقل جمعی، چاره جز مشاوره و مناظره نیست» (پاسخ مقام معظم رهبری به نامه جمعی از دانش‌آموختگان و پژوهشگران حوزه علمیه در مورد کرسی‌های نظریه‌پردازی ۱۳۸۱/۱۱/۱۶). ایشان همچنین بیان می‌دارد که: «اسلام ضمن این که احکام الهی و اراده‌ی الهی را در هدایت و صلاح انسان‌ها دارای کمال تأثیر می‌داند، اراده انسان، حضور انسان و حضور آحاد مردم را هم در همه کارها پیش‌بینی کرده است. یک نمونه آن همین مسأله شورا است که در قرآن کریم از علائم مؤمنین (شورا/۳۸) به حسام آمده است (خامنه‌ای، دیدار مسئولان شوراهای اسلامی ۱۳۷۸/۰۳/۰۴).

مشورت‌دهی یعنی بیان رأی و نظر خود با گفتن یا نوشتن یا عمل کردن.

احترام به رأی مردم که در قالب گفتار، نوشتار و کردار تحقق می‌یابد، یعنی احترام به «آزادی بیان». این متفکر چیره دست با استناد به آیات شورا در تبیین معنای ولایت می‌فرماید: «ولایت، یعنی حکومتی که

در آن، در عین وجود اقتدار و عزت یک حاکم و جزم و عزم و تصمیم قاطع او، هیچ نشانه از استبداد و خودخواهی و خود رأیی و زیاده‌طلبی و برای خود طلبی و این‌ها نیست.» (همان، دیدار کارگزاران نظام ۱۳۷۸/۰۱/۱۶) استبداد در رأی، مقابل آزادی در رأی است؛ وقتی در حکومت ولایی و قرآنی خودخواهی و استبداد نباشد، بیان عقاید و افکار آزاد است.

قرآن ضمن نقل نظرخواهی ملکه سبا (نمل/۳۲)، رایزنی فرعون با اطرافیانش در مورد قتل موسی (قصص/۲۰)، تشکیل شورا توسط عزیز مصر در مورد تعبیر خوابش (یوسف/۴۳)، مشورت ساحران در مورد ایمان آوردن به موسی (طه/۶۲)، خطاب به پیامبرش می‌فرماید: «وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ...» (آل-عمران/۱۵۹) و در آیه دیگر می‌فرماید: «وَأْمُرْهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ...» (شورا/۳۸). لازم است بدانیم که؛ آیه ۱۵۹ آل‌عمران پس از شکست مجاهدان دولت نبوی در غزوه احد نازل شد؛ نبردی که طراحی آن

توسط شورا انجام شده بود و خروج از مدینه نظر اکثریت بوده نه پیامبر (ص). (طبری، بی‌تا: ۲، ۶۰) از این‌رو؛ انتظار می‌رفت سنت مشورت تحریم گردد؛ اما خداوند ضمن تأیید نظرخواهی پیامبر (ص) از مردم قبل از جنگ و احترام به آراء آنان، به تداوم این سنت دستور داد. (سیدقطب، ۱۴۲۵: ۱، ۵۰۱، رشیدرضا، ۱۴۱۴: ۱۹۹)

شورا یعنی استفاده از آراء دیگران، به منظور بی‌بردن به دیدگاه‌های آن‌ها و یاری جستن از آن‌ها برای دست‌یابی هر چه بهتر و بیشتر به حقیقت و رفع شک و تردید (قاضی‌زاده، ۱۳۸۴: ۳۰۴). تا زمانی که مردم در بیان آراء خویش آزاد نباشند، امکان استفاده از نظرات آنان وجود نخواهد داشت. بر اساس این دستور قرآن‌کریم، پیامبر (ص) با یاران خود به مشورت می‌نشست و به آنان اجازه اظهار نظر و انتقاد می‌داد، گاهی نیز جهت احترام به رأی اکثریت، از نظر خود چشم پوشی می‌کرد (استحقاقی، ۱۳۸۴: ۹۴). از تشویق و ترغیب اسلام به مشاوره و استفاده از آراء دیگران، درمی‌یابیم که از نظر اسلام محیط جامعه باید به گونه‌ی تنظیم شود که اظهار نظر و عقیده در آن آزاد باشد تا در پرتو تضارب آراء، حق آشکار و تصمیم

برتر اتخاذ گردد (همان، ۹۵). پس دستور خدا به پیامبر (ص) برای مشورت با مؤمنان و نظر خواستن از آنان، مستلزم این است که مردم در بیان دیدگاه و اظهار نظر آزاد باشند.

۵. برخورداری مخالفان از آزادی اظهار نظر در جامعه اسلامی

اتقان و استحکام معارف اسلامی، منطقی و حکمت عقلانی مکاتب الهی، باعث شده است که نه تنها، مانع افکار و اقوال دیگر مکاتب، ایدئولوژی‌ها و افکار نشده؛ بلکه بیان عقاید آنان را جایز می‌داند و به پیروان خود سفارش می‌کند که در حین مناظره با مخالفان، حکیمانه سخن گفته و به شیوه صحیح مجادله کنند. رهبر انقلاب با استناد به آیه ۱۲۵ سوره نحل می‌فرماید: با پابندی به ایمان خود، با مخالفان دینی و مذهبی به صورت منطقی و بدون تعصب‌ورزی مجادله کنید تا بتوانید آنان را با باورهای خویش هم‌سو سازید «وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ» (خامنه‌ای، دیدار مسئولان و کارگزاران نظام جمهوری اسلامی ۱۳۸۵/۰۳/۲۹). یعنی این آیه نوع مجادله با دیگری را تعیین می‌کند که باید به صورت احسن (همان، دیدار معلمان و اساتید دانشگاه‌های خراسان شمالی ۱۳۹۱/۰۷/۲۰)، صحیح، با بیان حکمت‌آمیز، با زبان نرم، با رفتار و اخلاق خوش انجام گیرد (همان، دیدار دانشجویان بسیجی «طرح ولایت» ۱۳۷۹/۰۶/۱۰). ایشان که از پیشگامان آزاداندیشی در دوران انقلاب است خطاب به نخبگان تأکید می‌کند: «بنده گفتم کرسی آزاد فکری معرفتی و سیاسی را در دانشگاه‌ها به وجود بیاورید. چند نفر دانشجو برونند، آنجا حرف‌شان را بزنند، حرف همدیگر را نقد کنند، با همدیگر مجادله کنند. حق، آنجا خودش را نمایان خواهد کرد» (همان، دیدار جمعی از نخبگان علمی کشور ۱۳۸۷/۰۸/۰۶). این نگاه رهبری از این‌جا نشأت می‌گیرد که قرآن کریم در آیه ۱۲۵ سوره نحل با مسلم دانستن اصل «آزادی بیان»، کیفیت گفت - وگو را ترسیم کرده است «با حکمت و اندرز نیکو به سوی راه پروردگارت دعوت نما و با آن‌ها به طریقی که نیکوتر است استدلال و مناظره کن...» (نحل/۱۲۵) مناظره و مجادله دو طرفه است، یعنی حداقل دو شخص یا دو مکتب که دارای آزادی است باهم به گفت‌وگو می‌نشینند. محمد جواد مغنیه

می‌نویسد: جدال احسن یعنی اینکه هدف از مجادله اظهار و بیان حق و اقناع مخالف باشد نه صرف مجاب کردن و کوبیدن (مغنیه، ۱۴۲۴، ۴، ۸۷۹). پس بر مبنای این آیه پیامبر (ص) مأمور می‌شود که با مخالفانش مناظره کند و به آنان فرصت بیان دیدگاه‌های‌شان را بدون هراس فراهم سازد، نه اینکه سخن خود را بر آنان تحمیل کند و آنان را به پذیرش آن مجبور سازد (سیدباقری، ۱۳۹۷: ۱۷)؛ یعنی در دعوت خود یک‌طرفه سخن مرانید، بلکه به طرف مقابل اجازه دهید شبهات خود را مطرح کند و با گفت‌وگو و تعامل به اظهار حق بپردازید. یکی از پژوهش‌گران می‌گوید: «جدال وقتی صورت می‌گیرد که «آزادی بیان» وجود داشته و افراد امکان بیان عقاید خویش را داشته باشند، حال آن‌که در محیط‌های بسته و فضای اختناق و استبداد، زبان‌ها بریده، قلم‌ها درهم شکسته و نشریات و رسانه‌ها تعطیل می‌گردد و دیگر جدال و بیان منطقی و استدلالی صورت نمی‌گیرد و تبلیغات یک‌سویه است» (ایازی، ۱۳۷۹: ۱۸۹).

بر پایه‌ی این دستور قرآنی و سیره عملی پیامبر اکرم (ص) جامعه اسلامی نیز می‌بایست از افکار و سلائیق گوناگون استقبال کرده و فرصت بحث و گفتگو را در جامعه می‌ها سازد؛ زیرا این آیه با پذیرش اصل آزادی در اظهار عقاید و افکار برای جبهه مقابل، نحوه گفتگو و مناظره را بیان داشته و دستور می‌دهد تا با منطق مستحکم و مناظره نیکو با مخالفان فکری و عقیدتی خود برخورد کنید. رهبر انقلاب نیز با الهام از همین پندانه‌ها در دوساحت نظری و عملی جلودار «آزادی بیان» بوده و هست.

۶. برخورداری اهل کتاب از آزادی اظهار نظر در جامعه اسلامی

یکی از وظایف پیامبر اکرم (ص) دعوت اهل کتاب به اسلام بود و قرآن کریم نیز خط‌مشی مواجهه و گفت‌وگو با آنان را در آیات متعدد به تصویر کشیده است؛ از آن‌جا که توحید پایه همه ادیان است، پیغمبر (ص) با دستور قرآن کریم از این وجه مشترک بین اسلام و ادیان استفاده کرده و با پیروان سایر ادیان بر این محور به بحث نشست. (خامنه‌ای، دیدار مسئولان نظام و میهمانان کنفرانس وحدت اسلامی ۲۲/۱۴۰۱/۰۷/۱۴۰۱). امام خامنه‌ای نامه‌ی خود به پیروان آیین مسیحیت را با این آیه آغاز کرده «قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ

تَعَالَوْا إِلَىٰ كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ» (آل عمران/۶۴) و در ذیل آن چنین نگاشته است: «محاورة متفکران و علمای دو آئین اسلام و مسیحیت، کار پسندیده‌ی است، و هنگامی که به اتخاذ موضع مشترک در قبال حیاتی‌ترین مسائل بشر امروز بینجامد، سودمند و پربرکت نیز خواهد شد.» (پیام مقام معظم رهبری به سومین سمپوزیوم بین‌المللی اسلام و مسیحیت ارتدکس ۱۳۷۳/۰۶/۲۴). بر اساس آیه ذکر شده، پیامبر اکرم (ص) مأمور شد تا اهل کتاب را به گفت‌وگو بر محور نقاط مشترک و امور مسلم‌نزد طرفین که هیچ تردیدی در آن‌ها نیست دعوت کند (فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۶، ۷۷). قرآن در آیه ۶۴ سوره آل-عمران، اهل کتاب را به توحید، نفی شرک و نیز نفی فرهنگ ارباب رعیتی فراخوانده و در آیه دیگر به پیامبر (ص) دستور داده است که در برخورد با اهل کتاب جدال احسن را در پیش گیرد «وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ» (عنکبوت/۴۶). مجادله نیکو آن است که با درشت‌خوی، طعنه، اهانت، لجاجت و عناد قرین نباشد، بلکه با نرمی و سازش همراه بوده و به خصم آزار نرساند، طرفین علاقه‌مند به روشن شدن حق بوده و با کمک و تعاضدهم حق را روشن سازد (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۶، ۱۳۷). بدیهی است که امر به جدال و تشویق به آن، زمانی صحیح است که به طرف مقابل فرصت بیان عقیده داده شود، و گرنه تعبیر به جدال معنی نداشت؛ زیرا جدال یک امر طرفینی اس (اسحاقی، ۱۳۸۴ش: ۹۷-۹۸). یکی از واژگانی که به صراحت بر جواز آزادی بیان دلالت دارد و امام خامنه‌ای با استناد بدان، اهمیت ابلاغ حقایق را بیان کرده، محاجه است. ایشان در ذیل آیه مباحله می‌فرماید: «روز مباحله، نشان دهنده اهمیت بیان و ابلاغ حقیقت است، روزی است که پیامبر اسلام (ص) در یک اقدام بی‌سابقه عزیزترین عناصر انسانی خود (آل عمران/۶۱) را به صحنه می‌آورد برای محاجه‌ای که در آن باید مایز بین حق و باطل و شاخص روشن‌گر در معرض دید همه قرار بگیرد» (خامنه‌ای، دیدار با جمعی از طلاب و روحانیون ۱۳۸۷/۰۹/۲۲). قرآن کریم در این مورد می‌فرماید: «فَمَنْ حَاجَّكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ»

تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَابْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ» (آل عمران/۶۱) در این آیه خداوند به پیامبر (ص) خود دستور می‌دهد که هر گاه پس از استدلال‌های روشن پیشین، کسی در باره عیسی با تو گفت‌وگو کند و به جدال برخیزد، به او پیش نهاد «مباهله» کن (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۲، ۵۸۱ و مراغی، بی تا: ۳، ۱۷۴). نگارنده من وحی القرآن می‌گوید: مناظره‌ی بین پیامبر (ص) و مسیحیان در فضای کاملاً آزاد و آرام برگزار می‌شد (فضل الله، ۱۴۱۹: ۶، ۶۵). وی پس از نقل کیفیت مناظره می‌نگارد: شاید ارزش این داستان در این است که روش گفت‌وگوی اسلامی را در مواجهه با افکار مخالف و متضاد برای ما مجسم می‌کند؛ تساهل اسلام با دیگران و نیز ورود به مناظره از موضع قدرت، نه ضعف (فضل الله، ۱۴۱۹ ق ۶، ۶۴). در آیه دیگر خداوند به پیامبرش می‌فرماید: «پس اگر با تو به محاجّه برخاستند، بگو: من و پیروانم خود را تسلیم خدا نموده‌ایم...» (آل عمران/۲۰). قرآن در آیه دیگر ضمن پذیرش جواز اصل محاجّه می‌فرماید: «احتجاج باید عاقلانه و متکی بر علم باشد» (آل عمران/۶۵-۶۶). این دست آیات به وضوح می‌رساند که اهل کتاب اجازه داشتند در برابر پیامبر اسلام (ص) آزادانه احتجاج و جدال کنند. به تعبیر یکی از نویسندگان: رفت‌وبرگشت استدلال حتی با آنان که ضروریات اسلام را قبول ندارد باید در بستر علمی و فضای منطقی صورت گیرد. وقتی در امور بنیادی مانند توحید و معاد و رسالت اظهار نظر آزاد است و با منکران این مسائل باید گفت‌وگو کرد و به آنان اجازه ابراز باورهایش را داد، به طریق اولی در مسائل روبنایی مانند امور اجتماعی و سیاسی ابراز دیدگاه‌ها رواست؛ زیرا حوزه سیاست و اجتماع و... عرصه نظرات متکثر، متعارض و متفاوت است (سیدباقری، ۱۳۹۷: ۱۷). حاصل آنکه؛ یکی از رویشگاه‌های نظام فکری رهبر انقلاب در حوزه «آزادی بیان» واژگان «محاجه و مجادله» با اهل کتاب است، ایشان با تکیه بر این گروه از آیات، فرصت اظهار عقاید و بستر گفتگوهای علمی و منطقی با پیروان ادیان آسمانی را آماده و بدان ترغیب می‌کند.

۷. تحدی و برهان طلبی

یکی دیگر از صریح‌ترین آیاتی که «آزادی بیان» و جواز اظهار مکنونات باطنی را افاده و بدان تشویق می‌کنند، آن دسته از آیاتی است که مخالفان حقانیت را به مبارزه، همانندآوری و برهان‌آوری می‌طلبند، آیت-الله خامنه‌ای در جلسه تفسیر خود می‌فرماید: «در {آیات تحدی} یک اتمام حجت است برای کسانی که در مقابل دعوت اسلام لجاجت و سرکشی از خود نشان می‌دادند، یا کسانی که بدون لجاجت و سرکشی حقیقتاً در شک و تردید بسر می‌بردند. خطاب آیات به همه‌ی انسانیت و به همه‌ی بشریت در طول تاریخ است و مخصوص یک نسل یا یک عده مردم خاصی نیست. امروز هم عیناً همین خطاب هست» (خامنه‌ای، جلسه ۲۳ تفسیر سوره بقره ۰۲/۰۲/۱۳۷۱). یعنی در عصر حاضر نیز قرآن کریم اهل علم را به همانندآوری فرا می‌خواند و این یعنی آزاد بودن بیان دیدگاه‌های مخالف در اسلام؛ البته در مرزو چارچوب منطقی و معرفت. ایشان می‌افزاید: «قرآن می‌گوید: شما که مخاطب این سخن هستید، همین کلمات را که بصورت ابتکاری قرآن مشاهده می‌کنید، از چیره‌دستان و سخنوران تان بخواهید یک سوره‌ی {مثل قرآن بیاورید} «وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ» (بقره/۲۳ و یونس/۳۸)، یا در جای دیگر می‌گوید: ده سوره (هود/۱۳) و یک جایی هم گفته می‌شود بخشی از یک سوره (طور/۳۴) {مثل قرآن بیاورید} البته {در آیه‌ی ۸۸ سوره اسراء و آیه ۲۴ سوره بقره عجز جن و انس از آوردن مثل قرآن را اعلام می‌دارد}» (همو، جلسه ۲۳ تفسیر سوره بقره ۰۲/۰۲/۱۳۷۱). قرآن کریم در آیات متعدد به مخالفان می‌گوید بر ادعای که دارید برهان و دلیل آورید «...قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ» (بقره/۱۱۱، نمل/۶۴). بدیهی است که هم‌اوردطلبی آن‌گاه صدق می‌کند که زمینه آشکار کردن نظر برای ایدئولوژی‌های دیگر وجود داشته باشد و الا برهان‌خواهی لغو و ادعای گزاف خواهد بود. لازمه حجت‌خواهی، آزاداندیشی است.

۸. امر به معروف و نهی از منکر و حق نظارت

تواصی و فراخواندن به نیکی‌ها و نهی از بدی‌ها که در قرآن کریم آمده است، بر حق «آزادی بیان» دلالت

دارد؛ زیرا بدون «آزادی بیان»، تواصی و امر و نهی عینیّت نمی‌یابد. از نگاه امام خامنه‌ای امر به معروف و نهی از منکر یکی از عوامل بقای اسلام است. محیط جامعه را باید به گونه‌ای ساخت که اگر فساد در آن پدیدار شد، فرصت رشد پیدا نکند و زود از بین برود؛ مثل جریان عظیم آب که آلودگی‌ها را با تلاطم خود بیرون ریخته و مواد حیاتی تولید می‌کند. با امر به معروف و نهی از منکر می‌توان چنین جامعه‌ای به وجود آورد. (خامنه‌ای، دیدار روحانیون و مبلغان ۱۳۷۵/۰۲/۲۶). قرآن کریم می‌فرماید: مؤمنین و مؤمنات در هر نقطه از جهان اسلام آمران به معروف و ناهیان از منکر اند. «وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ...» (توبه/۷۱، آل عمران/۱۱۰ و ۱۰۴) از نگاه رهبر انقلاب، «امر به معروف و نهی از منکر؛ یعنی انسجام و ارتباط اجتماعی و قلبی میان آحاد مردم در نظام اسلامی (خامنه‌ای، حرم مطهر رضوی ۱۳۹۴/۰۱/۰۱) که موجب حفظ مجموعه‌ی نظام اجتماعی می‌شود» (همو، دیدار بانوان نخبه در آستانه سالروز میلاد زهرا (س) ۱۳۸۶/۰۴/۱۳). ایشان در همین زمینه و در تفسیر آیه ۳ سوره عصر «تَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَ تَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ» می‌فرماید: «بر یکدیگر نظارت کنیم و دائم تواصی کنیم (همو، دیدار نمایندگان مجلس نهم ۱۳۹۱/۰۳/۲۴)، به پیمودن راه حق، به صبر، استقامت، ایستادگی و ثبات قدم یکدیگر را توصیه کنید، تا در مقابل حوادث تلخ نلغزید، نلرزید» (همو، دیدار اعضای انجمن‌های اسلامی دانش آموزان ۱۳۹۵/۰۲/۰۱). رهبر انقلاب در جای دیگر با قرائت آیه ۳ سوره عصر می‌فرماید: راه حق را بروید، دیگران را هم به راه حق بکشانید. این تواصی بر ما و شما لازم است» (همو، مراسم عزاداری اربعین حسینی ۱۴۰۱/۰۶/۲۶).

امام خمینی (ره) در این عرصه کلام نغزی دارد: «اگر من پایم را کج گذاشتم، شما مسئولید اگر نگوید چرا پایت را کج گذاشتی؟ باید هجوم کنید، نهی کنید که چرا؟ اگر خدای نخواست یک معمم در یک جا پایش را کج گذاشت، همه روحانیون باید به او هجوم کنند که چرا بر خلاف موازین؟ سایر مردم هم باید بکنند. نهی از منکر اختصاص به روحانی ندارد؛ مال همه است. امت باید نهی از منکر بکنند؛ امر به

معروف بکند.» (روح‌الله خمینی، ۱۳۸۹، ۸، ۴۸۸-۴۸۷) مقام معظم رهبری فرمود: «شما باید ما را به معروف امر و از منکر نهی کنید، مردم باید از مسئولان کار بخواهند» (خامنه‌ای، نماز جمعه تهران، ۱۳۷۹/۰۹/۲۵). سید قطب نیز می‌نویسد: رسالت امت اسلامی به عنوان طلیعه‌داران بشریت، قیام به امر به معروف و نهی از منکر است تا از جامعه در برابر فساد و تباهی پاسداری کنند (سید قطب، ۱۴۲۵، ۱، ۴۴۷). نوک پیکان امر به معروف و نهی از منکر (نظارت همگانی) بیشتر متوجه جرائم اجتماعی و انحرافات مسئولان نظام و حکومت است» (حیب‌آبادی، ۱۳۸۵: ۳۳). امام حسن (ع) فرمود: یکی از حقوق زندگان آن است که در صورت منحرف شدن ولی‌أمر (حاکم و مسئولان جامعه) از راه حق، با صدای بلند بر او اعتراض شود (معروف الحسنی، بی تا: ۱، ۴۷۳). این اصل، بیان کردن و آشکار ساختن مسائل اجتماعی را لازم می‌سازد. یکی از نویسندگان پس از نقل آیات امر به معروف و نهی از منکر می‌گوید: «یکی از ابزارهای مهم امر به معروف و نهی از منکر و توأسی، زبان و قلم است. وجود چنین دستوراتی در اسلام مبتنی بر آن است که این دین «آزادی بیان» و عقیده را به عنوان یک اصل مسلم پذیرفته است (اسحاقی، ۱۳۸۴: ۹۳-۹۴).

حاصل آن که: لزوم نظارت بر رفتار دیگران به ویژه در عرصه اجتماع و توصیه دلسوزانه مسلمانان به یکدیگر به هدف جلوگیری از پیدایش و افزایش فساد و انحراف، نمایان‌گر آن است که در ساختار جامعه اسلامی، گفتار، نوشتار و کردار اصلاح‌طلبانه و فساد ستیز، آزاد و بلکه رسالت همگانی است. بر همین مناسبت که امامین انقلاب خود را از امر و نهی مردم و توصیه آن‌ها بی‌نیاز نمی‌دانند و عموم ملت را بر نظارت بر رفتار خود و کارگزاران مسئول می‌دانند.

۹. آزاد بودن دادخواهی و اظهار آن

شوربختانه از سپیده دم تاریخ تا به امروز همواره ستم‌کاران و اقطاب ماده‌پرست، بشریت را به استضعاف کشانده و آنان را مطمئن خواسته‌های خویش قرار دادند و خوشبختانه انسان‌های والامنش با نصرت الهی و تلاش‌های مأجور خویش موازنه قدرت را به سود پاسبانان انسانیت سوق داده و به استغاثه‌های

مظلومان پاسخ داده و می‌دهند. خداوند متعال ستم‌دیدگان عالم را به حق‌خواهی و عدالت‌طلبی فراخوانده و از آنان در این راستا حمایت و پشتیبانی کرده است. امام خامنه‌ای در دیدار مسئولان قوه قضائیه می‌فرماید: «باید دستگاه قضایی به جایی برسد که هر کس در هر نقطه کشور مورد ستم واقع شد، با دلی مملو از امید به عدالت، به دستگاه قضایی پناه بیاورد و دادخواهی کند. (خامنه‌ای، دیدار مسئولان دستگاه قضایی ۱۳۸۳/۰۴/۰۷). ایشان در جای دیگر بیان می‌دارد: «در جامعه، کمبود، مشکلات، درگیری، ظلم به افراد و تعرض به اموال و جان و حیثیت اشخاص وجود دارد؛ اما دستگاه قضایی باید به گونه‌ای باشد که هر کس در جامعه مورد ظلم هر مقامی واقع شد، خاطرش آسوده باشد که رسیدگی می‌شود» (همو، دیدار رئیس و مسئولان قوه قضائیه ۱۳۶۸/۰۴/۰۷). رهبر انقلاب در مورد دادخواهی ملت فلسطین می‌فرماید: «بیش از ۶۰ سال است سرزمین اسلامی فلسطین و قبله اول مسلمانان را غصب کرده و هر روز جنایت می‌آفریند، اما اکثر دولت‌های اسلامی در قبال فریاد دادخواهی و کمک مسلمانان فلسطین ساکت‌اند» (همو، دیدار کارگزاران حج ۱۳۸۹/۰۷/۱۷). قرآن کریم می‌فرماید: «لَا يُحِبُّ اللَّهُ الْجَهْرَ بِالسُّوءِ مِنَ الْقَوْلِ إِلَّا مَنْ ظَلَمَ وَكَانَ اللَّهُ سَمِيعًا عَلِيمًا» (نساء/۱۴۸). این آیه به مظلوم اجازه می‌دهد تا با صدای بلند از ظلم شکایت و ظالم را به مردم معرفی کند؛ زیرا اعلام ظلم، رجوع به عدالت خداوند است (ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۴، ۲۹۵). بر اساس این آیه و نیز شعار «لا تظلمون و لا تظلمون» (بقره/۲۷۹) افشای ستم و ستم‌کار لازم و ستم‌کشی حرام است؛ یعنی اسلام نه تنها دادخواهی را محترم شمرده است؛ بلکه آن را برای احیای حق و عدالت و محو ظلم واجب کرده است. ایجاد دادگاه در اسلام خود نشان‌دهنده احترام به دادخواهی مردم است تا مردم با مراجعه به دادگاه خواسته‌های خود را بیان کنند (عمیدزنجانی، ۱۳۷۷، ۱، ۵۷۹).

در نتیجه می‌توان گفت: آیت الله خامنه‌ای که اندیشه‌هایش منبعث از قرآن کریم است دادخواهی و فریاد برآوردن ستم‌دیدگان را لازم دانسته و مسئولان قضایی را برای رسیدگی به استغاثه مظلومان دستور داده

است و نیز امت اسلامی را به دلیل انفعال در برابر فریاد دادخواهی ملت مظلوم فلسطین نکوهش می‌کند.

۱۰. حق سؤال کردن

جلسه پرسش و پاسخ، از جلسات پر تکرار، پر بار و مورد علاقه آیت‌الله خامنه‌ای در طول دوران زندگی ایشان بوده است. ایشان چه پیش از انقلاب (دوران اختناق و خفقان طاغوت) و چه پس از انقلاب همواره با حضور در میان دانشجویان، اساتید و نخبگان به سؤالات آنان گوش فراداده و بدان‌ها پاسخ می‌دادند. در حساس‌ترین شرایط و در پر مشغله‌ترین مسئولیت‌ها این جلسات تعطیل نشده است. ارتباط مقام معظم رهبری با اقشار مختلف مردم و نشستن پای صحبت‌های آن‌ها و استماع دغدغه‌ها و سؤالات آن‌ها بی‌نظیر است. سوء قصد به جان ایشان، در یک جلسه پرسش و پاسخ صورت گرفت. بخشی از بیانات مقدماتی امام خامنه‌ای در جلسه پرسش و پاسخ در مسجد ابوذر تهران ۱۳۶۰/۰۴/۰۶ چنین است: «سؤال چیز خوبی است. دستور شرع هم این است که انسان چیزهایی را که نمی‌داند، بپرسد و بر کسانی که می‌دانند واجب است که سؤال‌کننده را پاسخ بدهند، مگر این که در پاسخ دادن مفسده مرتب بشود. سؤال هم زیاد است، وظیفه‌ی شما چیه؟ وظیفه‌ی ما چیه؟ وظیفه‌ی شما دو چیز است: اول، قبل از تحقیق قضاوت نکردن و منتظر روشن شدن بودن، دوم سؤال کنید تا روشن بشود.

وظیفه‌ی ما این است که تا آن جایی که می‌توانیم سؤال را گوش کنیم تا مطلع بشویم که چه سؤالی شما دارید. که خب ما الان مدت‌هاست که این مسجد و آن مسجد رفت‌وآمد می‌کنیم. روزهای شنبه برای برادرها و خواهرها یک ساعت صرف وقت می‌کنم تا به سؤال‌های آن‌ها پاسخ داده بشود. (خامنه‌ای، جلسه پرسش و پاسخ در مسجد ابوذر تهران ۱۳۶۰/۰۴/۰۶). ارتباط مستمر ولی امر مسلمین با مردم و این سیره حسنه‌شان، از قرآن کریم و سیره‌ی پیامبر اکرم (ص) سرچشمه گرفته است که به صراحت بر «آزادی بیان» و حق اظهار نظر مردم دلالت می‌کند.

خداوند متعال ضمن بیان اینکه مردم حق دارند از رهبر و کارگزاران جامعه سؤال کنند، به پیامبر (ص)

دستور می‌دهد که باید پاسخ‌گو باشد. برخی از پرسش‌های مردم و پاسخ‌های پیامبر (ص) که در قرآن نقل شده است عبارت‌اند از: «پرسش اقتصادی اخلاقی» (بقره/۲۱۵)؛ «پرسش سیاسی» (بقره/۱۸۹)؛ «پرسش علمی» (بقره/۱۸۹)؛ «پرسش فقهی» (بقره/۲۱۹)؛ «پرسش از عادت زنان» (بقره/۲۲۲)؛ «پرسش اجتماعی اخلاقی» (بقره/۲۲۰)؛ «پرسش از اطعمه و اشربه» (مائده/۴)؛ «پرسش اقتصادی» (انفال/۱)؛ «پرسش فلسفی» (اسراء/۸۵)؛ «پرسش تاریخی» (کهف/۸۵)؛ «پرسش طبیعی و کلامی» (نازعات/۴۲ و احزاب/۶۳) پرسش‌های متعدد مردم و پاسخ‌های پیامبر (ص) به عنوان حاکم جامعه نشان دهنده آن است که فضای سیاسی اجتماعی حکومت نبوی باز بوده و «آزادی بیان» در آن به صورت کامل وجود داشته است و مردم آزادانه هر آنچه را می‌خواستند از حاکم می‌پرسیدند و حتی در مواردی نسبت به حکم و تصمیم حاکمیت اعتراض می‌کردند؛ مانند آنچه در صلح حدیبیه رخ داد که بعضی با پافشاری بر جنگ، مخالف صلح بودند و بر پیامبر (ص) خورده گرفتند (ذهبی، ۱۴۰۹: ۲، ۳۷۱)؛ بنابراین پیامبری که از عنصر عصمت به عنوان برترین عامل بازدارنده از خطا برخوردار بود، نسبت به انتقادهای متواضع بوده است، سایر حاکمان و مسئولان که از چنین عامل بازدارنده برخوردار نیستند، به پاسخ‌گویی و استماع نقد و انتقادهای مردم سزاوارترند.

نتیجه‌گیری

یکی از مسائل چالش‌برانگیز اجتماعی و سیاسی «آزادی بیان» است. قرآن کریم که منبع جوشان حکمت و معرفت است، بیان افکار و باورها را نه تنها جایز؛ بلکه در پاره‌ها از اوقات لازم می‌داند و در آیات متعدد بدان اشاره کرده است. امام خامنه‌ای که از اوان جوانی با قرآن مأنوس بوده است، دارای ذهن و فکر انسجام یافته از حکم و معارف قرآنی است. تفکر قرآن‌بنیان ایشان در ساحت «آزادی بیان» بیان‌گر آن

است که آزادی همواره مورد توجه ادیان توحیدی بوده و آزادی‌خواهی و آزادی‌تفکر، قلم و بیان یک از اهداف بنیادین اسلام است؛ زیرا زاد و ولد فرهنگی، محصول تضارب آراء و عقول می‌باشد. شعار کلیدی همه سفیران الهی، نجات بشریت از اسارت و بردگی و برداشتن اصرها و غل‌ها از دست و پای انسان‌ها بوده است. از منظر این فقیه نواندیش واژگانی مانند محاجّه، جدال، استماع اقوال دیگران، اتباع احسن الاقوال، امر به معروف و نهی از منکر، پرسش‌گری و حق انتقاد، تحدی و برهان‌طلبی، جواز دادخواهی، نصیحت و موعظه و... به «آزادی بیان» اشاره و بلکه تصریح دارند؛ افزون بر آن از نگاه اسلام آن‌جا که اساس دین در خطر است، یا دستگاه سیاسی به خطا می‌رود بیان کردن و افشاکردن واجب می‌شود؛ البته باید توجه داشت که هرچند اظهار نظر آزاد است؛ اما این آزادی در چهارچوب شرع، عقل، منطقی و علم قابل پذیرش و دفاع است، و هرگاه بیرون از این قالب بوده و موجب برهم زدن نظم اجتماعی و تخریب افراد گردد ممنوع می‌باشد.

فهرست منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

- ابن عاشور، محمداطهر، (۱۴۲۰ق)، تفسیرالتحریر و التوبیرالمعروف بتفسیرابن‌عاشور، بیروت: مؤسسه‌التاریخ‌العربی.
اسحاقی، حسین، (۱۳۸۴ش)، آزادی در اسلام و غرب، قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما.
انوری، حسن، (۱۳۸۱ش)، فرهنگ بزرگ سخن، تهران: سخن.
ایازی، سید محمدعلی، (۱۳۷۹ش)، آزادی در قرآن، تهران: موسسه نشر و تحقیقات ذکر.

- برلین، آیزبه (۱۳۶۸ش)، چهار مقاله در باره آزادی، ترجمه: موحدی، محمدعلی، تهران: شرکت سهامی خوارزمی.
- پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای <https://khamenei.ir>
- جعفری، محمدتقی، (۱۳۷۵ش)، فلسفه و هدف زندگی، تهران: انتشارات قدیانی.
- جوهری، اسماعیل بن حماد، (۱۴۱۰ق)، الصحاح؛ تاج اللغه و الصحاح العربیه، بیروت: دارالعلم للملایین.
- حبیب‌آبادی، محمدحسین، (۱۳۸۵ش)، نظارت بر قدرت سیاسی در اسلام، مجموعه مقالات مردم‌سالاری دینی ۳، به کوشش: قاضی زاده، کاظم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، مؤسسه چاپ و نشر عروج.
- الحسنی، هاشم معروف، (بی تا)، سیره الأئمة الاثني عشر (ع)، قم: المكتبة الحیدریه.
- خمینی، روح‌الله، (۱۳۸۹، ۱۳۸۸، ۱۳۶۸، ۱۳۷۳، ۱۳۷۸ش)، صحیفه امام، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۷ش)، لغت‌نامه دهخدا، تهران: دانشگاه تهران.
- ذهبی، محمد بن احمد، (۱۴۰۹ق)، عمر عبدالسلام، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام، ج ۲، محقق: تدمری، بیروت: دارالکتاب العربی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲ق)، مفردات الفاظ قرآن، بیروت: دارالعلم.
- رضا، محمد رشید، (۱۴۱۴ق)، تفسیر القرآن الحکیم الشهیر بتفسیر المنار، بیروت: دار المعرفه.
- سیدباقری، سیدکاظم، (۱۳۹۷ق)، «حق آزادی بیان از منظر قرآن»، مجله علوم سیاسی، سال ۲۱، شماره ۸۱.
- شریف الرضی، محمد بن حسین، (۱۴۱۴ق)، نهج البلاغه (للصباحی صالح)، محقق: مصحح: صالح، صبحی، قم: هجرت.
- شیرخانی، علی، (۱۳۸۶ش)، آزادی از نگاه اسلام شیعی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- صدر، سیدمحمدباقر، (۱۳۸۵ش)، نهادهای اقتصادی اسلام، ترجمه: بیان، غلامرضا، شوشتری، فخرالدین، تهران: بدر.
- طباطبایی، محمدحسین، (۱۳۹۰ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۲، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲ش)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۳، تهران: ناصر خسرو.
- طبری، محمدبن جریر، (بی تا)، تاریخ الطبری، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، قاهره: دارالمعارف.
- عمید، حسن، (۱۳۷۷ش)، فرهنگ فارسی عمید، ج ۱۲، تهران: سپهر.
- عمیدزنجانی، عباسعلی، (۱۳۷۷ش)، فقه سیاسی (حقوق اساسی و مبانی قانون اساسی جمهور اسلامی ایران)، ج ۴، تهران: مؤسسه انتشارات امیر کبیر.

- عابدی اردکانی، محمد، (۱۳۹۴ش) دائر المعارف حکمت سیاسی اسلامی، ص ۲۸۳-۳۱۹.
- فضل الله، سیدمحمدحسین، (۱۴۱۹ق)، تفسیر من وحی القرآن، چ ۲، بیروت، دارالملاک للطباعة و النشر.
- قاضی زاده، کاظم، (۱۳۸۴ش)، جایگاه شورا در حکومت اسلامی، تهران: چاپ و نشر عروج.
- قدردان قراملکی، محمدحسن، (۱۳۸۲ش)، آزادی در فقه و حدود آن، قم: بوستان کتاب.
- قطب، سید، (۱۴۲۵ق)، فی ظلال القرآن، چ ۳۵، بیروت: دارالشروق.
- کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ق)، الکافی (ط- الإسلامية)، محقق/مصحح: غفاری، علی اکبر و آخوندی، محمد، تهران: دار الکتب الإسلامية.
- مراغی، احمد مصطفی، (بی تا)، تفسیر المراغی، لبنان: دار الفکر.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۸۶ش)، اسلام و مقتضیات زمان، چ ۸، تهران: انتشارات صدرا.
- معصومی، جمشید، (۱۳۹۶ش)، آزادی بیان و مبانی آن، تهران: نشر میزان.
- معین، محمد، (۱۳۷۶ش)، فرهنگ فارسی، چ ۱۰، تهران: سپهر.
- مغنیه، محمدجواد، (۱۴۲۴ق)، التفسیر الکاشف، قم: دار الکتب الإسلامية.
- مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۱ش)، تفسیر نمونه، چ ۱۰، تهران: دار الکتب الإسلامية.
- میل، جان استورات، (۱۳۴۰ق)، در باره‌ی آزادی، ترجمه: صنایعی، محمود، تهران: کتاب‌های جیبی.